

DİLÇİLİK

UOT 811.512.162.

fil.f.d., dos. Məhəbbət Əsədova
AzMIU
mehebbet.a16@gmail.com

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ PERSONALİZASIYA KATEQORİYASININ ƏVƏZLİKLƏRLƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *personalizasiya kateqoriyası, əvəzlilik, Hüseyn Cavid, idiolekt, aktuallaşma.*

Key words: *the category of personalisation, pronoun, Husein Javid, idiolect, actualisation.*

Ключевые слова: *персонализация, местоимение, Гусейн Джавид, идиолект, актуализация.*

Azərbaycan ədəbiyyatında özündən sonra qoyduğu incilərlə əbədiləşən simalardan biri də XX əsrdə ölməz əsərlərini yaratmış dahi Azərbaycan söz sənətkarı Hüseyn Caviddir. Ədəbiyyatımızın ən parlaq və əvəzsiz simalarından olan H. Cavid özünün təkrarsız yaradıcılığı ilə həm Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirmiş, həm də Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması, bu dilin bədii üslubunun təşəkkülü və təkmilləşməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili həm milli məfkurəmizin və ədəbiyyatımızın inkişafının öyrənilməsi, həm də ədəbi dilimizin bədii üslubunun təhlil və tədqiqi baxımından əvəzi olmayan və qiymətli mənbədir. Belə ki, Cavid əsərlərinin dilində yer alan və işləklilik qazanan deyiktik və referentiv dil vahidlərinin, leksik- qrammatik qrup sözlərin araşdırılıb öyrənilməsi, müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi XX əsr ədəbi dilimizin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilib aşkarlanması, üzə çıxarılması və üslubi xüsusiyyətlərinin təhlil və tədqiqi səbəbindən əhəmiyyətli və önəmlidir. Digər tərəfdən H. Cavidin qələmindən çıxan əsərlərdə yaratdığı qəhrəmanların daxili aləmini, fərdi dünyasını, düşüncəsini, rəğbətini, nif-

rətini ortaya qoyan referentiv dil vahidlərinin personalizasiya kateqoriyasının markerləri kimi diskursiv səviyyədə aktualizasiya yaratmaq rolunu müşahidə və təhlil etmək maraqlıdır. Doğurmaya bilməz.

Universal kateqoriya kimi personalizasiya kateqoriyasının mahiyyəti bizi əhatə edən gerçək aləm və bu aləmin fəal və şüurlu yaradıcısı olan insanın koqnitiv-idrakı fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, personalizasiya kateqoriyası sayəsində hər hansı bir əsəri oxuyan oxucu dil vahidlərinin, yəni nitq eksplikatorlarının [1] implisit və eksplisit olaraq ifadə etdiyi obyektiv məlumatı anlaya, başa düşə bilir. Psixologiya elminin kateqoriyası kimi bəlli olan personalizasiya kateqoriyası anlayışını və müvafiq termini dilçilik elminə S.Q.İlyenko gətirmişdir. Antroposentrik tədqiqatların mərkəzində dayanan personalizasiya kateqoriyasının əsas mahiyyəti müəllifin nitqində və yaxud əsərində özünün və ya qəhrəmanın fərdiləşməsinin morfoloji-leksik ifadə üsulları ilə reallaşması, ifadə olunması və ya göstərilməsidir [2]. Dilçilik elmində personalizasiya kateqoriyası T.A.Pivovariçik tərəfindən kainatın predmetləri və insanın koqnitiv-dərk etmə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan və dil vahidlərində həkk olunmuş obyektiv informasiya daşıyan universal bir kateqoriya kimi səciyyələndirilir [3]. A.S.Andreyeva “personalizasiyanın – danışanın situasiyaya uyğunluğunu, aidliyini bağlayan ən aktual mexanizmlərdən olduğunu” qeyd edərək bilavasitə şəxs əvəzlilikləri və feil formaları vasitəsi ilə ifadə oluna bilən bu kateqoriyanın danışanın situasiyadakı aktuallaşma parametrlərini ifadə etdiyini vurğulayır [2].

Personalizasiya kateqoriyasını ölməz Hüseyn Cavid əsərlərinin əsasında təhlil edərkən romantizm cərəyanının kanonlarını ən parlaq şəkildə əks etdirən bir söz sənətkarının yaradıcı – təfəkkür konsepsiyasının doğmalarına uyğun aydın personalizasiya yaratdığını görmək olur. Belə ki, H.Cavidin əsərlərindən birini tədqiq edən V.Əyyub Cavidin realist deyil, romantik bir sənətkar olduğunu və əsərlərində öz "mən"ini gizlədə bilmədiyini və ayrı-ayrı ifadələrdən ... şairin mövqeyi, kimin tərəfində olduğu aydın göründüyünü vurğulayır [4]. Bu fikrə şərik olaraq qeyd edirik ki, H. Cavidin əsərlərini oxuyarkən əksər hallarda onun süjetdə “var” olduğu, mövcudluğu duyulur, dahi sənətkarın mövqeyi, təəssüb, şəfqət və empatisinin kimin tərəfində olduğu anlaşılır. Personalizasiya kateqoriyasını şərtləndirən amil kimi aktuallaşma yaratmaqda Cavid qələminin xüsusi peşəkarlığı maraqlıdır və heyranlıq doğurmaya bilməz.

Şeyx Sənan: Məni öldürsələr də, mən yaşarım,

Türk edib xəlqi, xaliqə qoşarım.

... Məni həp parça- parça doğrasalar,

Ruhim ölməz, səmayi-əşqə uçar. [9, s.79].

Bu misralardan görüldüyü kimi müəllif qəhrəmanın dili ilə onun fərqli olduğunu, onu əhatə edənlərdən öz özəlliyi ilə seçildiyini göstərmiş, qəhrəmanı düşmənlərinə qarşı qoyaraq onlar arasındakı antaqonizmi qabartmışdır. I şəxs “mən” əvəzliyinin aktualizasiyasından ustalıqla istifadə edən ədib “Məni öldürsələr də, yaşarım” deyə biddiyi halda, “mən” əvəzliyini təkrar “mən yaşarım” kimi işlədərək qəhrəmanın fərqli, fəvqəladə şəxsiyyət olduğunu və hətta ölümdən belə qorxmadığını göstərir, yəni “siz məni öldürsəniz də, insanlardan ayrılıb Allaha qovuşub əbədi yaşayacağam!” deyərək öz düşmənlərindən mənən uca olduğunu bildirir.

H.Cavid aktuallaşma baxımından əvəzliyin reduplikasiyasından xüsusi ustalıqla istifadə edir:

Sizdə insaf yox, həmiyyət yox!
Mürşidi-binəzirə hörmət yox.
...Hər nə yadısa, şübhəsiz, *siz də* –
Siz də həp yapmalıydınız, *siz də*,
Siz də həp olmalıydınız tərsa,
Məsuliyyətdənmi qorxdunuz yoxsa!.. [9, s.88]
Ayrılıqda həp qəlbimə hökm edən
Yalnız *sən* olursan, gülüm, yalnız *sən*!.. [9, s.165]

Bu nümunədə personalizasiyanın maraqlı aktuallaşma modeli təqdim olunur, II “şəxs tək sən” əvəzliyini təkrir kimi işlədərək müəllif adresatın müraciət edən şəxs üçün ali, əvəz olunmaz bir varlıq olduğuna işarə edir.

Yaxud:
Nə oldu? Söyləyin *nə* var?
*Nə*dir bu hali- pürfəğan?
Bu lövhə nuri-qəm saçar,
*Nə*dir bu xabi-naz, aman? [9, s.117]

Bu parçada “nə” sual əvəzliyinin dəfələrlə təkrar olması aktualizasiya yaradaraq nitq aktı iştirakçısının öz sualında israrlı olduğunu, mövcud vəziyyəti anlamaqda səbirsiz və maraqlı olduğunu göstərməklə personalizasiya yaratmış olur.

Yaxud:
Əkrəm: Ah, *o* məzhun çöhrə *nələr* görməmiş!
Nə əsrarlı saətlər keçirməmiş!?
O şahiddir *bütün* səadətlərə,
O vaqifdir *bütün* fəlakətlərə.
O görmüş *hər* zülmü, *hər* cinayəti,
O duymuş *hər* eşqi, *hər* məhəbbəti.

*O məhrəmdir hər sirrə, hər duyğuya,
O munisdir hər sevdalı uyğuya.* [9, s.131]

H.Cavid “Uçurum” faciəsindən olan bu nümunədə “o” III şəxs, “nə” sual, “bütün” və “hər” təyin əvəzliliklərinin təkrarından aktuallaşdırma məqsədi ilə məharətlə istifadə edərək maraqlı personalizasiya təqdim edərək özünün rəğbətini, şəfqətini, duyğusunu obrazın dili ilə çatdırır.

H.Cavidin aşağıdakı nümunədə təqdim etdiyi personalizasiyadan yaranan qarşılaşdırmadan başqa (mana – sənsin) əvəzliyin mətn yaradıcılığı imkanlarından məharətli istifadə ilə qarşılaşmış oluruq.

Məni atmaqımı istiyorsun? Ah!

Mana sənsin fəqət yeganə pənah. [9, s.116]

Yaxud:

Anjel: Ah, siz kimsiniz?

Edmon (zəhrxənd ilə): Mən mənəm, sən də sən... [9, s.169]

T.A.Pivovarcik özünün “Şəxs əvəzlilikləri – personalizasiya markerləri kimi” adlı araşdırmasında imperativ formada olan feillərlə paralel olaraq II şəxs əvəzliyinin işlədilməsinin linqvopraqmatik zərurətdən qaynaqlandığını qeyd edir [5]. Imperativ feillərlə işlənən əvəzliyin feillə işlənməsinin postpozitiv və ya prepozitiv mövqedə olmasından asılı olaraq, linqvopraqmatik mənə fərqli ola bilər. Belə ki, postpozitiv mövqedə imperativ formalı feildən sonra gələn II şəxs əvəzliyi imperativ tonun bir qədər yumşaldılmasına xidmət edir [6, 308]. Analoji vəziyyət H. Cavid əsərlərinin dilində müşahidə olunur:

Şeyx Sədra: Gəl, qızım, bir içim su ver *mana sən.* [9, s. 25]

Nümunədən görüldüyü kimi əvəzliyin “su ver” imperativinə görə postpozitiv mövqedə yerləşməsi “inandırma – xahiş, yola gətirmə” linqvopraqmatik anlamları əks etdirir.

Yuxarıda deyilənin əksinə olaraq prepozitiv mövqedə işlənən əvəzlik müraciət edən şəxsin güclü təkidini, ısrarını, bəzən qəzəb və hiddətini ifadə edir:

Şeyx Hadi: Sus, *sən*, sus! [9, s.15]

Şeyx Kəbir (Nəimə): Yetiştir, *sən* də sus! [9, s.17]

Yaxud:

İmdi fikrin nə? Şübhə qalması heç,

Qız demək Şeyxin oldu, *sən* vaz keç! [9, s.71]

Cavidin dram əsərlərində personalizasiya kateqoriyasının situativliyin ifadəsinə xidmət etməsi araşdırmamızda maraqlı doğuran cəhətdir. Bildiyimiz kimi dram əsərləri tamaşaçının, dinləyicinin passiv iştirakçısı və müşahidəçisi olduğu şəraitə təsvir edir. Belə ki, müəllif hər hansı bir hadisəni qələmə alarkən oxucuya təhkiyə deyil, situativ təsviri təqdim etmiş olur. Bu

zaman təkə personalizasiya kateqoriyasının deyil, əvəzliliklərin də iş əmsalının artması müşahidə edilir. Situativlik:

Simon: *Şu* hərif pək inadçıdır gerçək,
Qızı bədbəxt edib də öldürəcək. [9, s.71]

Yaxud:

Serqo (donuz damını göstərir): Mane var;
Bu uçuq dam Xumar üçün əlan
Daha qiymətlidir manastırdan. [9, s.71]

Yaxud:

Şeyx Sənan (Xumarı göstərir): *Onun* eşqilə iştə Məcnunam. [9, s. 58]

Cavid əsərlərindən götürdüyümüz nümunələrdən bəlli olur ki, əvəzliyinin situativ nitqi fiziki kontekstə bağlanması deyktik jestikulyasiya ilə ifadə olunan ostensiyanı rəllaşdırır. Müəllif nitq prosesi zamanı işlənən referentiv aktları eləcə də real nitq aktında müşahidə edilən jestikulyator ostensiya ilə müşaiyə etdirir.

“Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinin təsiri və izləri”ni araşdırmış M.Nağısoylu Cavidin dilinə onun İstanbulda yaşamasının, yerli xalqla ünsiyyətdə olmasının təsiri olduğunu və ədibin osmanlıcaya məxsus olan bir sıra türk sözləri ilə yanaşı “*şu*” əvəzliyini də tez- tez işlətməsini qeyd etmişdir [7, s.58]. “*Şu*” işarə əvəzliyi mürəkkəb qradasiyaya malik olan işarə əvəzlilikləri sistemində orta məsafəli obyektin göstərilməsi üçün istifadə edilmişdir və bu əvəzlik müasir Azərbaycan dili üçün arxaik forma təşkil edən deyktik işarə hesab edilsə də, M.İslamov özünün tədqiqatında dialektlərimizdə “həm yaxını, həm uzağı göstərmək funksiyalarını özündə birləşdirmiş” olan “*şu*” əvəzliyinin az da olsa işləndiyini bildirmişdir [8, 70-71]. H.Cavid əsərlərinin dilində işlənən işarə əvəzlilikləri sistemi Azərbaycan ədəbi dilinin analogi deyktik işarələr sisteminin bölgüsündən daha çox üçlü bölgüyə malik olan Osmanlı (və müasir Türkiyə) türkcəsinin işarə əvəzlilikləri sisteminə daha yaxındır. Belə ki, Cavid əsərlərinin dilində ənənəvi “*bu*” – “*o*” oppozisiyasından başqa “*şu*” fərləndirməsi də aktivlik nümayiş etdirir. Belə ki, orta uzaqlıqda olan obyekt işarələyən “*şu*” əvəzliyinin daha uzaq məsafədə yerləşən obyekt işarələyən “*o*” əvəzliyi ilə müqayisədə hiss ediləcək dərəcədə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir.

Platon: *Şu* bağırmaq nə? Haydı, dəf ol get! [9,s.56]

Anto: *Şunu* lütfən Xumarə ver də... [9, s.50]

Xumar: *Şunu* kim verdi? [9, s.50]

Şeyx Nəim: *Şu* fəsahtlə sən neçin əcəba
Onu ram etmədin? [9, s. 6]

Əkrəm: *Şu* xain Anjeli həməən dəf eylə,

Yoxsa məhv olur bütün bir ailə. [9, s.164]

Anjel: Ah, *şu* müəmmalı sözlər nə lazım!? [9, s.167]

Cavidin əsərlərinin dilində “o” və “bu” əvəzliliklərinin istifadəsi müəllifin idiolektində “o”, “bu” və “şu” əvəzliliklərinin ciddi şəkildə fərqləndirildiyini, yəni bunun, sadəcə olaraq, Osmanlı türkcəsindən təsadüfi leksik interferensiya səviyyəsini aşan bir üslub özünəməxsusluğu olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Aşağıda təqdim edilən nümunələr dediklərimizi əyani şəkildə təsdiqləmiş olur:

İblis: Həp *şu* dəni vəhşətə bais fəqət... [9, s.246]

İbn Yəmin: Kim əcaba, kimdir *o* xain, rəzil? [9, s.246]

İbn Yəmin: İştə *bu* dəhşətli xəbər pək fəna... [9, s.247]

H.Cavidin əsərlərinin dilində işlənmə tezliyi yüksək olan əvəzliliklərdən Osmanlı türkcəsinin təsiri kimi qeyd edilən “kəndi” qayıdış əvəzliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. “Kəndi” əvəzliyi həmin dövr üçün Osmanlı türkcəsinin təsir izi kimi səciyyələndirilə bilsə də, əslində bu əvəzlik Azərbaycan dili üçün yad deyildir. M.İslamov “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz əvəzliyi ilə yanaşı onun sinonimi olan “kəndi/ gəndi” əvəzliyinin işləndiyini qeyd etmişdir. Qazax dialektində gəndi sözünün işlənmə dairəsi nisbətən genişdir: o, gəndi gələn, gəndinə bitən, gəndi gəndinə bitən, gəndinə gənəş, gəndi başına və s. birləşmə tərkiblərində müşahidə olunur [8, s.157]. Hüseyn Cavid əsərlərinin dilində “öz” qayıdış əvəzliyinə nisbətən “kəndi” əvəzliyinin işlənmə tezliyi yüksəkdir.

Şeyx Sənan: onu *kəndim* də anlamam əsla. [9, s.56]

Şeyx Sənan: Məndən olmaz bir istifadə sizə,

Başqa mürşid bulun da *kəndinizə*. [9, s.58]

Gövərçin: səbəb *kəndim*, *kəndi* talesizliyim... [19, s.32]

H.Cavidin əsərlərində “öz – özünə”, “öz – özünü” kimi ifadələrə rast gəlinmədiyi halda “kəndi – kəndimə”, “kəndi – kəndini” kimi ifadələr yetərincə yer almışdır:

Anton (*kəndi- kəndinə*): İndi Xumar

Mən kimim, ya nəyim, duyar, anlar. [9, s.77]

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilinin üslubi xüsusiyyətlərinin təkamülündə personalizasiya kateqoriyasının markerləri kimi çıxış edən əvəzliliklər rəngarənglik nümayiş etdirir və bu rəngarənglik fərqli üslubi fiqurların təşəkkülündə özünü göstərir. Ədibin əsərlərinin üslubi cəhətdən formalaşmasında personalizasiya kateqoriyası böyük rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Экспликация // Новейший философский словарь. 2009. <http://dic.-academic.ru/>
2. Андреева А.С. Категория персонализации в русском и сербском языковых пространствах// Вестник ЦМО МГУ, 2009 г., №1. Лингвокультурология <http://botanikliferu.504.com1.ru:8025/WWW/cie/vestnik/pdf/2009/-n1/Andreeva1.pdf>
3. Пивоварчик Т.А. Прагматический потенциал притяжательных местоимений// Альманах современной науки и образования, №2 (21)2009, ч.3 www.gramota.net
4. Əyyub V. Şeir təhlilləri, IV yazı <http://www.adalet-az.com/v5/2013/04/02/yazar=14320>
5. Пивоварчик Т.А. Личные местоимения как маркеры персонализации// Коммуникативистика в современном мире: регулятивная природа коммуникации Вторая Международная научно-практическая конференция, 14-18 апреля 2009 г. <http://do.gendocs.ru/docs/index-14689.html?page=26>
6. Kobrina N. A., Korneyeva E. A., Ossovskaya M. I., Guzeva K. A. An English Grammar. Morphology. Syntax. St. Petersburg: Союз- 1999.
7. Nağısoylu M. Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinin təsiri izləri (s.58-63) // “Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında” (Hüseyn Cavid - 130), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Proqres, 2012.
8. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında), Bakı –“Elm”- 1986, 204 s.
9. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Bakı- “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı”-1975.

MahabbatAsadova

Summary

The Expression of the Category of Personalisation with the Pronouns in Huseyin Javid's Works

This article deals with the category of personalisation with the pronouns in prominent poet of Azerbaijan Huseyin Javid's works. The essence of the category of personalisation is defined and revealed. H. Javid's ability for creating actualisation is mentioned here. For this purpose he often used reduplication masterly. Here the author explained how the place of the personal pronouns used with the imperative verbs change their meanings. The personal pronouns are used to express situation in H. Javid's works. The pronouns connect situation with physical context. The influence of the Turkish language to H. Javid's creation is mentioned in this article as well. The pronouns used in Turkish language such as “şu, kəndi, şöylə” and others are dealt with. The pronouns with their synonyms are used to reveal the different semantic shades in H. Javid's works.

Махаббат Асадова

Резюме

Выражение категории персонализации при помощи местоимений в произведениях Г.Джавида

В данной статье говорится о категории персонализации при помощи местоимений в произведениях выдающегося азербайджанского поэта Гусейна Джавида. Дается определение и раскрывается сущность категории персонализации. Здесь упоминается о способности Г.Джавида в создании актуализации. С этой целью он часто мастерски использовал редупликацию. Также автор объяснил как размещение личных местоимений, используемых с императивными глаголами, меняют их значение. Местоимения объединяют ситуацию с физическим контекстом. Влияние Турецкого языка на творения Г.Джавида также упоминается в данной статье. Разбираются такие местоимения как “*şu, kəndi, şöylə*” и другие, используемые в Турецком языке. В работах Г. Джавида местоимения с их синонимами используются для раскрытия различных семантических оттенков.

Rəyçi: fil.f.d., dos.Z.Musəvi

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2020